

QUESTION MARKS OF THE NATION BUILDING IN KOSOVO

DR. REMÉNYI PÉTER adjunktus

LÉPHAFT ÁRON doktorandusz

Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar

Abstract

Nation building in Kosovo suffers from several problems, unresolved questions all of which have an effect overarching the borders of the youngest Balkan state. Among the above mentioned problems the authors focus on the most significant ones from a political geographical point of view, namely:

- The unsettled relationship between ethnic majority and minority which is problematic from a various point of views. On one hand Northern Mitrovica and adjacent municipalities under Serbian control pose an obstacle on territorial integrity of the state, also parallel structures had been created which challenges national sovereignty. On the other hand the involvement of the international community (USA, EU and institutions) in ethnic homogenization and in the maintenance of ethnic based regimes is also problematic.
- The relationship of Kosovo Albanians and Albanians of Albania as well as “panalbanism” has not got sufficient attention so far. Usually the question is answered by a prohibitive resolution or statement, but in the long run the bottom up processes cannot be stopped or denied by declarations.

1. Bevezetés

Európa legfiatalabb állama a Jugoszlávia felbomlását követő államosodási folyamat eddigi utolsó „szülötte” Koszovó. A függetlenség kikiáltása előtt (2008) soha államisággal nem rendelkező régió és lakossága előtt álló legnagyobb feladat a működőképes állam és az államhoz lojális nemzet megteremtése.¹ Mind az államépítés, mind a nemzetépítés² komoly kihívás és Koszovó esetében sem mentes az ellentmondásoktól. A nemzetépítés Koszovóban – szemben a nemzetközi segítséggel zajló államépítéssel – döntően „hazai” projekt, melyben a homogén nemzetállam megteremtése a fő cél.

A koszovói nemzetépítés számos problémával és eddig megnyugtatóan meg nem válaszolt kérdéssel terhes folyamat, melyek mindegyike túlmutat a legfiatalabb balkáni állam határain. Ezek közül politikai földrajzi szempontból a legfontosabbak, melyekre munkánkban ki kívánunk térni, megításunk szerint az alábbiak:

- Többség és kisebbségek rendezetlen viszonya, mely mind az állami szuverenitás (Észak-Mitrovica, párhuzamos struktúrák), mind a nemzetközi közösség szerepvállalása (asszisztálás az etnikai homogenizációhoz) szempontjából problémás.
- A koszovói-albán viszony és a „panalbanizmus” kérdése mindeddig nem került kellőképpen megvizsgálásra. A kérdést legtöbbször, mint a nemzetközi alapelvekkel ellentétes és a nemzetközi közösség ellenállását kiváltó folyamatot valószínűtlenítik az elemzők. Középtávon azonban a kérdés rendezése nem kerülhető meg.

2. Nemzetépítés a Nyugat-Balkánon

Nemzetépítés alatt – tisztában léve a fogalom sokrétű, egymással sokszor vitában álló, értelmezési lehetőségeivel – jelen munkánkban azt a komplex, hosszan tartó folyamatot értjük, minek következtében egy államterületen az adott államhoz lojális, az államot sajátjának valló, a hivatalos értékekkel azonosulni tudó és akaró nemzet jön létre, illetve a lakosság nemzeti identitása erősödik. A folyamat a modern nemzetek születésével kezdődik, a francia, angol stb. nemzetek évszázadokkal ezelőtt kikristályosodnak. A Balkánon a nemzetné válás folyamata a történelmi okoknál fogva megkésett, egyes esetekben 20. század végi történet (bosnyák nemzet).³ Kelet-Közép-Európában fontos továbbá kiemelni, hogy az egykori kommunista politika a nemzeti kérdést mesterségesen háttérbe szorította, nem ez jelentette az államok ideológiai alapjait. A rendszerváltozásokat követően a térség minden államában felerősödtek a nemzeti identitást erősítő törekvések.

Az egykori Jugoszlávia esetében ezt tovább erősíti a jugoszláv, mint nemzet kialakítására való törekvés, a nemzeti sajátosságok csökkentése egy jugoszláv közösség létrehozására irányuló törekvéssel párhuzamosan.

* A kutatást az OTKA 75624 számú pályázata támogatta.

A délszláv állam felbomlása és annak módja a nemzeti érzéseket és az ehhez kapcsolódó ideológiák jelentőségét alapvetően növelte meg. Mindennek a hétköznapiakban is megjelenő szimbolikáját, lenyomatait nap, mint nap tapasztalhatjuk a térségben.

A terület és a nemzet összekapcsolásának igénye, a területen élő lakosság lojalitásának biztosítása minden utódállam esetében elsőrangú kérdés volt, a fegyveres konfliktusok legfőbb mozgatórugója is ez volt. Szemben azonban a korábbi évszázadok nemzetépítésével a 20. század végi Balkánon már többé-kevésbé kialakult, vagy éppen kialakuló nemzetekről beszélhetünk. Így a nemzetépítés alapvetően az azonos etnikumhoz és ezáltal nemzethez tartozók területi homogenitásának – és lehetőség szerint az elképzelt államterülettel egybeeső kiterjedésének – a megteremtésére irányult. Az etnikai homogenizációs törekvések így a 90-es évek legfőbb társadalmi folyamataiként jelennek meg a térségben, van ahol ez „sikerrel jár”, mint pl. Horvátországban, van ahol pedig államon belüli szegregációs folyamatok zajlanak le (Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Macedónia).⁴ A homogenizáció eszközei a diszkriminációtól a tömeggyilkosságokig széles skálán mozognak.

Koszovóban is hasonló folyamatok zajlottak le, mint a többi jugoszláv utódállam esetében. A független állam kialakítása felé vezető út egyik legfontosabb állomása itt is a terület és a nemzet egységének megteremtése volt, melyhez a nemzeti ideológiák szolgáltatta érvrendszer alapján minden eszköz felhasználható volt, csakúgy, mint szerb részről ennek megakadályozására.

3. Az etnikai struktúra átalakítása, mint a nemzetépítés eszköze

A jelenlegi koszovói etnikai struktúrák kialakulása hosszan tartó folyamatok eredménye, melyben a legutolsó fejezetet az albánság magasabb természetes szaporodási mutatói, valamint a szerbek Koszovóból való folyamatos kivándorlása együttesen jellemzik. Mindezeknek köszönhetően a 20. század második felében évről évre nőtt az albán lakosság aránya.⁵

Önmagában ez a tény is folyamatosan egyre homogénebbé tette Koszovót, aminek kiteljesedéséhez nagyban hozzájárultak a 90-es évek végének és a 2000-es évek elejének erőszakos etnikai homogenizációs folyamatai. Számításaink szerint Koszovó etnikai diverzitási indexe az 1991-es népszámlálás és a 2000-es évek elejének EBESZ becslései között eltelt időszakban 13 százalékpontot csökkent,⁶ mely masszív etnikai homogenizációt jelent.

A 13 százalékpontos csökkenés a jugoszláv utódállamok közül a vizsgált időszakban a második legmagasabb érték, Horvátország után. Természetesen, ahogy ezt korábbi munkáinkban kimutattuk, a szubnacionális terek etnikai változásainak értékei nagyságrendekkel térhetnek el az állam szintjén tapasztalttól. Koszovó esetében is számos olyan opstina van, ahol a homogenizáció értéke messze nagyobb a 13 százalékpontnál. Ilyenek többek között Zubin Potok és Kosovo Polje, ahol a változás 40 százalékpont körüli, amivel bekerültek az egykori Jugoszlávia 10 legnagyobb mértékben homogenizálódó opstinái közé. Azért is jó példa a fenti két település, mert Kosovo Polje albán „irányban” homogenizálódott, azaz elvesztette nem albán lakosságának döntő részét, amivel párhuzamosan jelentős albán beköltözés is megvalósult. Ezzel szemben Zubin Potok szerb „irányban” homogenizálódott, azaz elvesztette nem szerb lakosságát, miközben Koszovó más részeiről beköltöző szerbeknek adott otthont.⁷

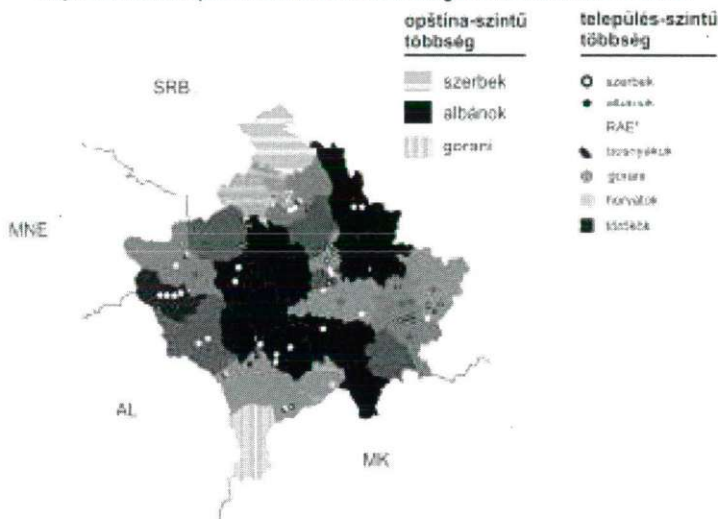
Az etnikai homogenizáció során elért „eredmény”, azaz az etnikailag homogén területek megőrzése érdekében szintén számos eszközt alkalmaz a koszovói elit. A szimbolikus épületek lerombolása, az egyes nemzetek identitását megtestesítő jelképek, településnevek eltávolítása, illetve ezzel párhuzamosan az új jelképrendszer és ikonográfia megteremtése a koszovói hétköznapiak részei. A koszovói identitás erősítésének legszembetűnőbb példái a háború albán szempontból hősi halottainak emelt emlékművek.

A belső etnikai törésvonal mentén szegregálódó lakosság képe rajzolódik ki a fenti folyamatok alapján, ahol a többségi albán társadalom az ország nagy részét ellenőrzi, kivéve a szerbek által többségében lakott és Belgrád informális védelmét és támogatását élvező északi opstinákat (Zvečan, Leposavić, Zubin Potok). Itt szerbiai támogatással egy többé-kevésbé szakadár terület jött létre, ahol a szerb többség nem hajlandó albán fennhatóság alatt élni, de a terület kiszakadását nem teszi lehetővé a nemzetközi rendszer. A kérdés rendezésének kulcsa egyértelműen Belgrádban van, hiszen szerb támogatás nélkül fenntarthatatlan rendszerről van szó.

Ugyanakkor sem a helyi szerbek, sem a belgrádi vezetés nem hajlandó a helyzet megváltoztatására (rendszeresek a nyilatkozatok a legfelsőbb szerb vezetés részéről, melyek elutasítják Koszovó elismerését, illetve szorgalmazzák annak megosztását).⁸ Az opstinák déli határai mentén államhatár-jellegű rendszerek épülnek ki a mozgást akadályozó és ellenőrző objektumokkal a két fél határmenti lakossága pedig nagy gyanakvással figyeli egymást, a határon történő átjárás rendkívül korlátozott, az utca embere mindkét oldal részéről elutasító a másik etnikum tagjaival szemben.⁹ A szerb többségű opstinák északi, szerbiai kapcsolatai erősödnek, állami támogatások, szociális transzferek, a közszolgáltatások biztosítása (oktatás, egészségügy), de még a politikai struktúrák (szerbiai választásokon való részvétel) is kiterjednek a koszovói szerb területekre. A helyzetet sem a pristinai kormány, sem a nemzetközi közösség helyi képviselői nem képesek megoldani Belgrád nélkül.

A függetlenség kikiáltása óta a koszovói elit igyekszik az ország etnikai feszültségeit enyhíteni, hiszen ez a nyugati támogatók jóindulatának fontos feltétele. Ennek érdekében Koszovó középső és délkeleti részén szerb többségű mini-opstinákat¹⁰ is létrehoztak, ahol etnikai alapú önkormányzati hatalommal rendelkezik a szóróványban élő szerb kisebbség.¹¹ A hivatalos koszovói politika ugyanezt ajánlja az északi szerbeknek is, egyelőre sikertelenül. Ráadásul a szerb lakosság egy része számára a Pristinával együttműködő opstinai vezetés minimum áruló, tagjai helyenként közvetlen fizikai bántalmazásnak is ki vannak téve.¹² Ezeken a településeken így párhuzamosan két szerb önkormányzat is működik, egy a régi, teljes opstinára kiterjedő (de jure) fennhatósággal, melyet Belgrád elismer, de Pristina nem és egy az újonnan létrehozott „mini-opstinák” területére kiterjedő jogkörökkel, melyet Pristina ismer el és Belgrád nem. Az előbbieket Belgrád az utóbbiakat Pristina támogatja.

1. ábra. Koszovó etnikai összetétele az EBESZ becslései alapján
Map 1. Ethnic composition of Kosovo according to the estimations of OSCE

Szerkesztette: Léphaft Áron az EBESZ térképe alapján, forrás: <http://www.osce.org/kosovo/>

A fenti folyamatok jól példázzák az etnikai alapú territorialás rendszerek létrejöttét Koszovóban, melynek alapjai a háború során lezajlott etnikai homogenizációval jöttek létre. Ezek fenntartásához és működtetéséhez etnoterritoriális intézményrendszerek és informális mechanizmusok is kapcsolódnak. Hasonlóan, mint Bosznia-Hercegovinában, nem az adminisztratív vonalak jelentik az áthághatatlan akadályt a két közösség között, hanem azok a társadalmi-politikai struktúrák, melyeket a két államrészben kiépítettek annak érdekében, hogy a másik közösséghez tartozókat diszkriminálják. Hívhatjuk ezeket akár etnokratikus berendezkedéseknek is, hiszen a demokratikus intézmények (választások, szabad média, szabad pártalapítás, független bíróságok...) meglete mellett etnikai alapú rendszerek jönnek létre.¹³ Ezek legfőbb elemei az etnikai alapú politizálás, a közalkalmazotti állások és az állami vállalatok munkahelyeinek etnikai alapú betöltése (utóbbiban a szerbek aránya 1% alatti), az igazságszolgáltatási (szerbül beszélő ügyészek, bírák hiánya)¹⁴ oktatási rendszerek (etnikai alapú tantervek az iskolákban) etnicizáltsága,¹⁵ az ingatlanulajdonlás informális szabályai stb.¹⁶ Az intézményrendszer etnikai alapú működése mellett a hétköznapi szimbolikájában, a médiában, a tankönyvekben, az utcai művészetben, a hivatalos emlékművekben és szimbólumokban egyaránt tetten érhető a két csoport közötti feszültség. Ennek fókuszpontjában napjainkban legnagyobb részt az északi szerb többségű opstinák déli határvonala áll. Ennek következtében nem csak Koszovó nemzetközi elismertsége nem teljes, hanem a területi integritása sem, melynek rendezése legalább akkora feladat, a következmények pedig nem kevésbé súlyosak, mint Koszovó függetlenségének kivívása és elismertetése.

4. Az albán-albán kérdés

A koszovói nemzetépítés kapcsán nem lehet megkerülni az Albánia és Koszovó közötti viszony kérdését. A nemzetépítés hosszan tartó folyamat, melynek a kimenetelét, eredményét nem lehet előre predesztinálni. Koszovó kapcsán két alapvető lehetőséget lehet számításba venni. Az egyik egy folytatódó szétfejlődési folyamat, mely a Koszovói szerb uralom kezdetével indult és végével zárulni látszik. Amennyiben a szétfejlődés

folytatódik és fokozatosan megteremtődik egy életképes és fenntartható koszovói identitás akkor idővel létrejöhét egymás mellett élő két nemzet is a román és a moldáv mintájára. Ehhez azonban nagyon erős, felülről jövő és kimondottan koszovói nemzetépítés kell, továbbá egy olyan erő, mely évtizedeken keresztül megakadályozza a két albán állam és társadalmak közeledését. Jelenleg egyikre sem látunk komoly esélyt, hiszen a nemzetközi tiltás csak az állami egyesülésre vonatkozik.

A másik forgatókönyv egy folyamatosan integrálódó albán szállásterülettel számol, melyben egy természetes összenövési folyamat keretében lépésről lépésre valósul meg a két állam integrációja. Ezt a verziót látszanak erősíteni azok az alulról jövő folyamatok, melyek a lakosság, mindenek előtt a fiatalság körében, a média, a felsőoktatás területén, a kultúrában megfigyelhetők. Az államközi, közlekedési, gazdasági kapcsolatok erősítése megteremti mindennek a technikai feltételeit is. Nyelvi akadályok nem lévén a két ország számos stratégiai területen rendkívül erős kapcsolatokat épített ki egymással. Ilyenek a felsőoktatási hallgatók intenzív államközi ösztöndíjai,¹⁷ az Albániában tömegesen képzett koszovói köztisztviselők,¹⁸ az albániai média koszovói térhódítása stb. Elsősorban a fiatalok körében népszerű a pánalbán gondolat, mely középtávon (20 év) a pristinai politikai elemzők szerint is elvezet az egységesüléshez,¹⁹ de megjelentek már az albán egység gondolatot hivatalosan is hirdető pártok (Vetevendosje, mely a legutóbbi választásokon 12% feletti eredményt ért el dacára az ellene irányuló állítólagos választási visszaéléseknek) és egyes közvélemény kutatásokban is többségben vannak a Nagy-Albániát támogatók (Albánia 63%, Koszovó 81% Macedónia 53% 2010-ben).²⁰

Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi közösség nem fog hozzájárulni az állami szintű egyesüléshez, ezt számos amerikai és európai politikai vezető kinyilvánította már. Más kérdés, hogy megakadályozható-e egy folyamatos integrálódási folyamat, melyben lépésről lépésre közeledik egymáshoz a két állam. Első lépésként a kultúra és az oktatás területén lehet szorosabbra fűzni a kapcsolatokat, majd a gazdaságban, melyet követhet a jogrendszerek egységesítése, közös kormányváltások, „schengenizálódó” albán határok, valutaunió stb. A tényleges állami egység megteremtése így másodlagos, illetve a megfelelő külső környezethez kötött kérdéssé válhat.

5. Konklúziók

A koszovói nemzetépítés beleillik a nyugat-balkáni és tágabban a kelet-közép európai nemzetépítési folyamatokba. A posztoszocialista térségben mindenhol tapasztalunk hasonló folyamatokat a bipoláris világrend felbomlását követően, melyek közül nem egy – köztük a koszovói is – erőszakos, etnikailag diszkriminatív és homogenizáló jellegű. Ennek keretében, mivel nincs lehetőség az állam teljes etnikai homogenitásának kialakítására belső megosztottság jön létre, élesen elkülönül egymástól szerb és albán szállásterület, ahol (mindenek előtt a szerb oldalon) etnikailag determinált rendszerek jönnek létre. Ezáltal nem csak a nemzetközi elismertség válik problémássá, hanem a területi integritás is.

Szemben a többi hasonló nemzetépítéssel, Koszovóban nem csak a többségi nemzet identitásának megteremtése, az állammal szembeni lojalitás erősítése és az államterület etnikai homogenitásának kialakítása jelentkezik fontos feladatként. A Koszovói lakosság többségének etnikai hovatartozásával megegyező etnikumú és anyanyelvű szomszéd Albániához és albánokhoz való viszony tisztázása is a koszovói nemzetépítés integráns része. A jelenlegi politikai és gazdasági elitek számára – hasonlóan a nemzetközi közösség állásfoglalásához – nem kívánatos Nagy-Albánia megteremtése. Hosszú távon azonban nem látszik más fejlődési irány az alulról építkező folyamatok vizsgálata során, mint a nemzeti integráció lassú és folyamatos megvalósulása.

Jegyzetek

1. Koszovó függetlenné válásának folyamatáról lásd többek között Juhász József–Magyar István–Tálas Péter–Valki László (2000): Koszovó. Egy válság anatómiája. Osiris, Budapest, 392 p.; Gulyás László (2008/a): Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. Közép-Európai Közlemények 2008/2. szám. No. 2. 56–63. p.; Gulyás László (2008/b): Nyolc év Koszovó történetéből (1999. június 10.–2007. december 10.) Mediterrán és Balkán Fórum. 2008 október. II. évfolyam 3. szám 8–17. p.
2. A kérdéssel bővebben lásd: Rada Péter (2006): A nem működő államok újjáépítésének dimenziói. Külügyi Szemle 3–4. sz. pp. 234–263., vagy Nagy Károly (2010): Államépítés a XXI. században. Európai Tükör 15. évf. 1. sz. pp. 74–85., illetve Linz, Juan José (1993): State Building and Nation Building. European Review, Vol. 1., No. 4., pp. 355–369
3. Végh Andor (2012): Minorities, mother countries, majority on the western Balkans. Revista de Historia Actual Online 27: pp. 83–101.
4. Reményi Péter (2010): Some aspects of demographic consequences of the breakup of former Yugoslavia. In: Tarrósy István–Susan Milford (eds): The Western Balkans: Lessons from the past and future prospects – A view from the Danube Region. Proceedings of the 7th DRC Summer School, Pécs, pp. 41–54.
5. Végh A. (2012): i. m.
6. Reményi Péter (2009): Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában. Balkán Füzetek Különszám I. pp. 122–129.
7. Reményi P. (2009): i. m.

8. Például: Ivica Dacic, Szerbia miniszterelnöke kijelentése Koszovó felosztásáról a Southeast European Times online hírportálon: Belgrade, Pristina relaunch dialogue amid tension, http://setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2012/10/09/feature-01 letöltve: 2012. október 11., vagy Tomislav Nikolic nyilatkozata Koszovó el nem ismeréséről a Tanjug portálján: Nikolic: Kosovo is part of Serbia, <http://www.tanjug.rs/news/59291/nikolic--kosovo-is-part-of-serbia.htm> letöltve: 2012. október 11.
9. Szóbeli közlések Kosovska Mitrovacában, Trepčában és Pristinában 2012. augusztus 28–31. között.
10. Klokot Vitinából, 5050 fős lakossággal melyből 3350 szerb, Gračanica Kosovo Polje, Priština és Lipljan területeiből 23 050 fős lakossággal, melyből 19 200 szerb, Parteš és Ranilug, mindkettő Gnjilane-ből, közel 100%-os szerb etnikai aránnyal előbbi 5200, utóbbi 5800 fős lakossággal.
11. International Crisis Group (ICG) (2012): Setting Kosovo Free: Remaining Challenges. Europe Report No. 218. 30 p.
12. Szóbeli közlés Gračanicában 2012. augusztus 30., illetve ICG 2012. i. m.
13. Bővebben lásd: Yiftachel, Orel–Ghanem, As'sad (2004): Understanding 'ethnocratic' regimes: the politics of seizing contested territories. *Political Geography*, no. 23 pp. 647–676., Reményi Péter (2011): An Emerging Border of an Emerging State? The Case of the IEBL and the Republika Srpska of Bosnia-Herzegovina. *Eurolimes*, vol 11. spring pp. 129–141.
14. ICG 2012 i. m.
15. M. Császár Zsuzsa (2011): The Western Balkans – Education Systems, with Special Respect to Minority Education. In. Kobolka István–Pap Norbert (eds.) *European Perspective and Tradition - Western Balkans*. Budapest, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Hungary, pp. 231–278. és OSCE Mission in Kosovo (2009): Kosovo non-majority communities within the primary and secondary educational systems. Department of Human Rights and Communities. hely nélkül.
16. ICG 2012 i. m. és szóbeli közlések Prishtinában 2012. augusztus 30–31. között.
17. Szóbeli közlés Peć/Peje, 2012. szeptember 1.
18. Szóbeli közlés Pristina 2012. augusztus 30.
19. Szóbeli közlés Pristina 2012. augusztus 30.
20. Gallup Balkan Monitor 2010. p. 48. www.balkan-monitor.eu letöltve 2012. október 11.

Felhasznált irodalom

- International Crisis Group (ICG) (2012): Setting Kosovo Free: Remaining Challenges. Europe Report No. 218. 30 p.
- Gulyás László (2008/a): Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. *Közép-Európai Közlemények* 2008/2. szám. No. 2. 56–63. p.
- Gulyás László (2008/b): Nyolc év Koszovó történetéből (1999. június 10.–2007. december 10.) *Mediterrán és Balkán Fórum*. 2008 október. II. évfolyam 3. szám 8–17. old.
- Juhász József–Magyar István–Tálas Péter–Valki László (2000): Koszovó. Egy válság anatómiája. *Osiris*, Budapest, 392 p.
- Linz, Juan José (1993): State Building and Nation Building. *European Review*, Vol. 1., No. 4., pp. 355–369.
- M. Császár Zsuzsa (2011): The Western Balkans – Education Systems, with Special Respect to Minority Education. In. Kobolka István–Pap Norbert (eds.) *European Perspective and Tradition - Western Balkans*. Budapest, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Hungary, pp. 231–278.
- Nagy Károly (2010): Államépítés a XXI. században. *Európai Tükör* 15. évf. 1. sz. pp. 74–85.
- OSCE Mission in Kosovo (2009): Kosovo non-majority communities within the primary and secondary educational systems. Department of Human Rights and Communities. hely nélkül
- Rada Péter (2006): A nem működő államok újjáépítésének dimenziói. *Külügyi Szemle* 3–4. sz. pp. 234–263.
- Reményi Péter (2009): Etnikai homogenizáció a volt Jugoszláviában. *Balkán Füzetek Különszám I.* pp. 122–129.
- Reményi Péter (2010): Some aspects of demographic consequences of the breakup of former Yugoslavia. In. Tarrósy István–Susan Milford (eds): *The Western Balkans: Lessons from the past and future prospects – A view from the Danube Region*. Proceedings of the 7th DRC Summer School, Pécs, pp. 41–54.
- Reményi Péter (2011): An Emerging Border of an Emerging State? The Case of the IEBL and the Republika Srpska of Bosnia-Herzegovina. *Eurolimes*, vol 11. spring pp. 129–141.
- Yiftachel, Orel–Ghanem, As'sad (2004): Understanding 'ethnocratic' regimes: the politics of seizing contested territories. *Political Geography*, no. 23. pp. 647–676.
- Végh Andor (2012): Minorities, mother countries, majority on the western Balkans. *Revista de Historia Actual Online* 27: pp. 83–101.

Internetes források

- http://setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2012/10/09/feature-01 letöltve: 2012. október 11
- <http://www.tanjug.rs/news/59291/nikolic--kosovo-is-part-of-serbia.htm> letöltve: 2012. október 11.
- Gallup Balkan Monitor 2010. p. 48. www.balkan-monitor.eu letöltve 2012. október 11.